
Shri Jagannathagitamrite AntaranganubhUteH -
KavyikasamikshaNam

श्रीजगन्नाथगीतामृते अन्तरङ्गानुभूतेः- काव्यिकसमीक्षणम्

Document Information

Text title : Jagannathagitamritam Kavyikasamikshanam

File name : jagannAthagItAmRRitamkAvyikasamIkShaNam.itx

Category : misc, article, pradIptakumArananda, krishna

Location : doc_z_misc_general

Author : (Copyright) Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orissa pknanda65 at gmail.com

Transliterated by : Pradipta Kumar Nanda pknanda65 at gmail.com

Proofread by : Pradipta Kumar Nanda

Description/comments : shrIjagannAthagItAmRite shrIjagannAthabhakteH antaraNgAnubhUteH
ekaM kAvyikasamIkShaNam

Acknowledge-Permission: (Copyright) Pradipta Kumar Nanda

Latest update : August 21, 2026

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

August 21, 2026

sanskritdocuments.org

श्रीजगन्नाथगीतामृते अन्तरङ्गानुभूतेः- काव्यिकसमीक्षणम्

श्रीजगन्नाथगीतामृते श्रीजगन्नाथभक्तेः अन्तरङ्गानुभूतेः- एकं काव्यिकसमीक्षणम् ।

मूलपद्यम्

दीनबान्धव हे, जय जगन्नाथ हरे २
भावं देहि प्रभो भावनाग्राहक २
प्रतीक्षा ते सुखतीरे
जय जगन्नाथ हरे
दीनबान्धव हे- ०
भ्रमामि सपदि भावविह्वलितः सुखकोमलितकोले
वाञ्छामि गच्छामि वाञ्छावटमूलं
भक्तजनकोलाहले
श्रीरंगवदने विशतु मे मनः २
देहः सदैव श्रीपुरे
जय जगन्नाथ हरे
दीनबान्धव हे - १
श्रीक्षेत्रपावने स्वकीयमन्दिरे
निरवधि वास आशा
वैतरणीसमा अग्रे प्रधावति
बेभीयते मे निराशा
वासुदेवे रतिः विश्वासो नितरां २
स्थास्यतु मूरलीधरे
जय जगन्नाथहरे
दीनबान्धव हे - २
बहुदिनात्परं तवेदं दर्शनमलौकिकं मोहनीयं

दृष्टं महाबाहो ब्रह्माण्डनायक वन्दनीयं लोभनीयं
शृणु मे भारती मधुमयगीतिं २
गायामि ते निजपुरे
जय जगन्नाथ हरे
दीनबान्धव हे -३

समीक्षणम्

एतत् पद्यं केवलं भक्तिगीतं नास्ति, अपितु श्रीजगन्नाथभक्तेः अन्तरङ्गानुभूतेः काव्यमयी अभिव्यक्तिः । अत्र भक्तस्य हृदयस्थितिः, शरणागतिः, विरहः, दर्शनलालसा, श्रीक्षेत्रनिवासाभिलाषः, भगवदनुग्रहप्रार्थना च समन्वितरूपेण प्रकाशते । विशेषतया निम्नलिखितानि तत्त्वानि अस्मिन् गीते दृश्यन्ते-

१. शरणागतिभावः

प्रारम्भे एव-

“दीनबान्धव हे, जय जगन्नाथ हरे ।

भावं देहि प्रभो भावनाग्राहक ॥ ”

अत्र भक्तः न धनं, न सिद्धिं, न मोक्षम् अपि याचते; केवलं “भावम्” एव प्रार्थयति । अयं नारदभक्तिसूत्रस्य-” सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा” -इति सिद्धान्तस्य काव्यमयी व्यञ्जना ।

२. भावभक्तेः उत्कर्षः

“भ्रमामि सपदि भावविह्वलितः ॥ ।”

भक्तस्य मनः जगन्नाथप्रेम्णा आकुलम् । “भावविह्वलितः” इति पदेन भक्तियोगस्य पराकाष्ठा व्यक्ता । अयं केवलं यात्रावर्णनं न, किन्तु अन्तःकरणस्य आध्यात्मिकपरिवर्तनम् ।

३. श्रीक्षेत्रस्य मोक्षभूमित्वम्

“श्रीक्षेत्रपावने स्वकीयमन्दिरे निरवधि वास आशा । ”

अत्र श्रीक्षेत्रे नित्यवासस्य अभिलाषः केवलं भौतिकनिवासः न, अपितु भगवन्निकटवर्तित्वस्य प्रतीकः । जगन्नाथसम्प्रदाये श्रीक्षेत्रं मोक्षक्षेत्रत्वेन प्रसिद्धम्; तस्य भावः अस्मिन् पद्ये सुन्दरतया प्रकटितः ।

४. वैतरणी-प्रतीकः

“वैतरणीसमा अग्रे प्रधावति ॥ ।”

अयं संसारदुःखस्य, मृत्योः, भवबन्धस्य च रूपकः । तस्मात् उद्धारस्य उपायः-

“वासुदेवे रतिः विश्वासो नितराम् । ”

इति कविना प्रतिपादितम् । अयं भगवद्गीतायाः तथा भागवतस्य भक्तिमार्गस्य सारमेव ।

५. दर्शनस्य आध्यात्मिकानुभवः

“बहुदिनात्परं तवेदं दर्शनमलौकिकं मोहनीयं । ”

अत्र दर्शनं केवलं चक्षुषोः विषयः न, अपितु आध्यात्मिकानुभवः । “अलौकिकम्”, “मोहनीयम्”, “ब्रह्माण्डनायक” इत्यादिपदैः श्रीजगन्नाथस्य विश्वरूपत्वं च व्यक्तम् ।

६. गीतसमर्पणम्

अन्तिमे-

“शृणु मे भारती मधुमयगीतिं, गायामि ते निजपुरे । ”

इदं कवेः काव्यसमर्पणम् । अस्यां पङ्क्तौ कविः स्वकाव्यं भगवतः चरणयोः अर्पयति । अयं भक्तिकाव्यपरम्परायाः श्रेष्ठः आदर्शः ।

दार्शनिकदृष्ट्या

एतस्मिन् गीते भक्तिः एव साधनम्, भक्तिः एव साध्यम्, भक्तिः एव आनन्दः इति भावः प्रबलः । अत्र मोक्षस्य प्रत्यक्षोच्चारः नास्ति, किन्तु श्रीजगन्नाथचरणेषु अनन्यसमर्पणमेव परमानन्दस्वरूपा मुक्तिः इति ध्वन्यते । अतः अस्य गीतस्य दार्शनिकाधारः भागवत-वैष्णवभक्तिदर्शनम्, विशेषतः प्रेमभक्ति, शरणागति, भगवदनुभवः, क्षेत्रमहिमा, नाम-रूप-दर्शनस्य आध्यात्मिकमहत्त्वम् इत्येतैः तत्त्वैः निर्मितः ।

मम मते, एतत् गीतं केवलं गेयपद्यम् न, अपितु “जगन्नाथभक्तेः आध्यात्मिकस्वानुभवस्य काव्यमयी गीता” इति कथयितुं शक्यते ।

अलङ्कारचर्चा-

ध्रुवपदम्

दीनबान्धव हे, जय जगन्नाथ हरे । भावं देहि प्रभो भावनाग्राहक । प्रतीक्षा ते सुखतीरे ॥

अलङ्काराः

अनुप्रासः भावं-भावनाग्राहक इत्यत्र “भ” वर्णस्य पुनरावृत्तिः ।

दीनबान्धव-देहि इत्यत्र “द” वर्णस्य मधुरा पुनरुक्तिः ।

सम्बोधनालङ्कारः दीनबान्धव, प्रभो, जगन्नाथ, भावनाग्राहक-एतेषां प्रत्यक्षसम्बोधनम् ।

रूपकध्वनिः सुखतीरम् इति मोक्षस्य अथवा भगवत्प्राप्तेः तीररूपकल्पना ।

भक्तिरसव्यञ्जना अत्र स्थायिभावः परमभक्तिः ।

प्रथमः श्लोकः

भ्रमामि सपदि भावविह्वलितः सुखकोमलितकोले । वाञ्छामि गच्छामि वाञ्छावटमूलं
भक्तजनकोलाहले ॥ श्रीरंगवदने विशतु मे मनः । देहः सदैव श्रीपुरे ॥

अलङ्काराः

(१) अनुप्रासः

भ्रमामि-भावविह्वलितः

वाञ्छामि-वाञ्छावट

श्री-श्री

(२) रूपकम्

वाञ्छावटः

वटवृक्षः केवलं वृक्षः न; आश्रयस्वरूपो भगवानिव कल्पितः ।

(३) उत्प्रेक्षा

विशतु मे मनः

मनसः श्रीरङ्गवदने प्रवेशः-कल्पनामयी काव्यव्यञ्जना ।

(४) अतिशयोक्ति

देहः सदैव श्रीपुरे

नित्यं श्रीक्षेत्रवासाभिलाषस्य भावोऽतिशयेन व्यक्तः ।

द्वितीयः श्लोकः

श्रीक्षेत्रपावने स्वकीयमन्दिरे निरवधि वास आशा । वैतरणीसमा अग्रे प्रधावति बेभीयते मे
निराशा । वासुदेवे रतिः विश्वासो नितराम् । स्थास्यतु मूरलीधरे ॥

अलङ्काराः

(१) उपमा

वैतरणीसमा

संसारदुःखस्य वैतरण्या उपमा ।

(२) रूपकम्

वैतरणी = संसारबन्धः ।

(३) विरोधाभासः

भयम् = विश्वासः

एकस्मिन् श्लोके द्वयोः विरोधिनोर्भावयोः सुन्दरसमन्वयः ।

(४) अनुप्रासः

वासुदेवे-विश्वासः

तृतीयः श्लोकः

बहुदिनात्परं तवेदं दर्शनम् अलौकिकं मोहनीयं । दृष्टं महाबाहो ब्रह्माण्डनायक वन्दनीयं लोभनीयं । शृणु मे भारती मधुमयगीतिं । गायामि ते निजपुरे ॥

अलङ्काराविचारः-

(१) अनुप्रासः

मोहनीयम्-मधुमयम्

(२) पर्यायोक्ति

अलौकिकम् वन्दनीयम् लोभनीयम्

एतेन भगवतः महिमा क्रमशः विकसितः ।

(३) अतिशयोक्ति

ब्रह्माण्डनायक

समग्रविश्वस्य नायकत्वस्य काव्यमयी अभिव्यक्तिः ।

(४) समुच्चयालङ्कारः

महाबाहो ब्रह्माण्डनायक वन्दनीय लोभनीय

अनेकविशेषणानां समाहारः ।

(५) मधुरानुप्रासः

मधुमयगीतिम्

समग्रगीतस्य प्रमुखाङ्गलङ्कारः

अनुप्रासः (प्रधानः)

सम्बोधनालङ्कारः

रूपकम्

उपमा

उत्प्रेक्षा

अतिशयोक्ति

समुच्चयः

पर्यायोक्ति

विरोधाभासः

भावव्यञ्जना (ध्वनि)

रसः

प्रधानरसः - भक्तिरसः

गौणरसाः

शान्तरसः

करुणरसः (दीनबान्धव, वैतरणी, निराशा)

अद्भुतरसः (अलौकिकदर्शनम्)

गुणाः

माधुर्यगुणः

प्रसादगुणः

ओजोगुणस्य सूक्ष्मप्रकाशः

रीतिः

वैदर्भी रीतिः प्रधानतया दृश्यते-मधुरपदप्रयोगः, सरलता, भावप्राधान्यं च ।

समालोचनात्मकं मतम्

एतत् गीतं न केवलं भक्तिगेयम्; अपितु भावव्यञ्जना, मधुरशब्दयोजना, स्वाभाविकलङ्कारप्रयोगः, तथा जगन्नाथभक्तेः अन्तःकरणानुभूतिः-एतेषां समन्वयेन निर्मितं उत्कृष्टं भक्तिकाव्यम् अस्ति । अलङ्काराः अत्र कृत्रिमतया न आरोपिताः, किन्तु भावानुगुणतया स्वयमेव विकसिताः; एष एव अस्य गीतस्य काव्यवैशिष्ट्यम् ।

एतत् गीतं परम्परागतवृत्तेषु न निबद्धम्, अपितु गेयपद (गीतिकाव्य)-शैलीया रचितम् । अतः अस्य लयः, यतिः, गेयता च प्रमुखाः, न तु प्रत्येकपादे समाक्षरगणना ।

तथापि छन्दःशास्त्रदृष्ट्या प्रत्येकस्य श्लोकस्य विचारः निम्नप्रकारेण प्रस्तूयते-

छन्दोविचारः

ध्रुवपदम्

दीनबान्धव हे, जय जगन्नाथ हरे । भावं देहि प्रभो भावनाग्राहक । प्रतीक्षा ते सुखतीरे । जय जगन्नाथ हरे ॥

छन्दोविचारः

अयं ध्रुवपदात्मकः गीतिछन्दः ।

प्रत्येकपङ्क्तिः समानाक्षरयुक्ता नास्ति ।

“जय जगन्नाथ हरे” इति आवर्तनं ध्रुवपदत्वं ददाति ।

लयः भजनपरम्परायाः अनुकूलः ।

कीर्तनगायनाय अतीव उपयुक्तः ।

प्रथमः श्लोकः

भ्रमामि सपदि भावविह्वलितः सुखकोमलितकोले । वाञ्छामि गच्छामि वाञ्छावटमूलं
भक्तजनकोलाहले । श्रीरंगवदने विशतु मे मनः । देहः सदैव श्रीपुरे ॥

छन्दः

गीतिकाव्यात्मकः

मात्रिकप्रवृत्तिः

स्वच्छन्दलयः

विशेषता

प्रथमद्वे पङ्क्ती दीर्घे स्तः ।

अन्तिमे द्वे लघ्वी ।

एवं संगीतलयः स्वयमेव जायते ।

द्वितीयः श्लोकः

श्रीक्षेत्रपावने स्वकीयमन्दिरे । निरवधि वास आशा । वैतरणीसमा अग्रे प्रधावति । बेभीयते मे निराशा । वासुदेवे रतिः विश्वासो नितराम् । स्थास्यतु मूरलीधरे ॥

छन्दः

गेयगीतिः

विषममात्रिकरचना

लयप्रधानः

विशेषता

“निरवधि वास आशा”

“बेभीयते मे निराशा”

इत्यनयोः समानलयः ।

तृतीयः श्लोकः

बहुदिनात्परं तवेदं दर्शनम् । अलौकिकं मोहनीयं । दृष्टं महाबाहो ब्रह्माण्डनायक । वन्दनीयं लोभनीयं । शृणु मे भारती मधुमयगीतिं । गायामि ते निजपुरे ॥

छन्दः

गीतिकाव्यछन्दः

लयात्मकपदविन्यासः

गानयोग्यरचना

विशेषता

“अलौकिकं मोहनीयं”

“वन्दनीयं लोभनीयं”

इत्यत्र समलयत्वं गीतस्य माधुर्यं वर्धयति ।

समग्रगीतस्य छन्दः

एतत् गीतं लोकभजनपरम्परानुगुणं गेयपदम् इति वक्तुं युक्तम् । एतत् न शास्त्रीयवर्णवृत्तम्, न च निश्चितमात्रावृत्तम्, अपितु भावानुगुणलयप्रधानं गीतिछन्दः अस्ति ।

अत्र गेयता उत्कृष्टा ।

ध्रुवपदस्य पुनरावृत्त्या सङ्गीतमाधुर्यवृद्धिः ।

अन्त्यानुप्रासः गायनं सुलभं करोति ।

भक्तिरसस्य अभिव्यक्तौ छन्दः सफलः ।

– प्रो. प्रदीप्तकुमारनन्दः (सेवानिवृत्त)

श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी

Written by Dr. Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orisa pknanda65 at gmail.com

Retd.Head, Dept.of Sarvadarshan

SJSV,Puri

Shri Jagannathagitamrite AntaranganubhUteH - KavyikasamikshaNam

pdf was typeset on August 21, 2026

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

